

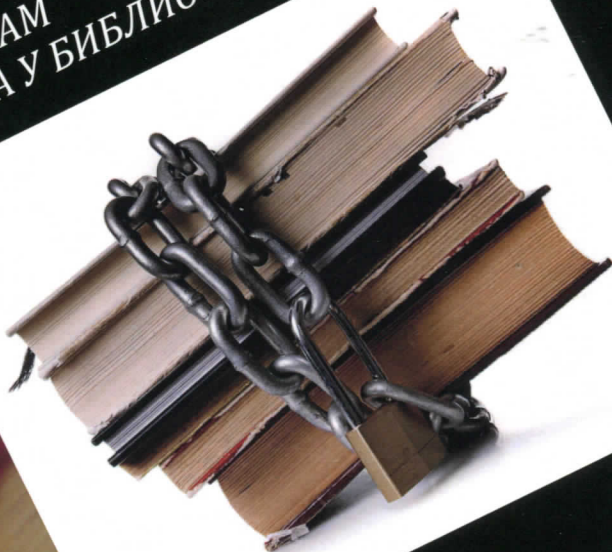
КУЛТУРА СЕЋАЊА

МЕДИЦИНА

БИОЕТИКА

НАЦИЗАМ

ЕТИКА У БИБЛИОТЕКАРСТВУ

ЗБОРНИК РАДОВА СА ОКРУГЛОГ СТОЛА

**КУЛТУРА СЕЋАЊА
– МЕДИЦИНА, БИОЕТИКА, НАЦИЗАМ,
ЕТИКА У БИБЛИТЕКАРСТВУ –**

Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“
Београд

Зборник приредиле
Драгана Михаиловић
Гордана Лазаревић
Сунчица Глишић
Драгана Столић

Београд, 2023.

Александра Павићевић
Етнографски институт САНУ

КАДА И КАКО ЈЕ ТЕЛО ПОСТАЛО ЂУБРЕ? ЦРТИЦЕ ИЗ АНТРОПОЛОГИЈЕ МОДЕРНЕ КРЕМАЦИЈЕ¹

Сажетак: Развој идеје и праксе модерне кремације био је бременити знак радикалног духовног преокрета хришћанске цивилизације, који је наступио са модерном. Подразумевао је опадање вере у централну хришћанску догму – догму о васкрсењу, а манифестовао се кроз промену односа према људском телу – живом и мртвом. Током два века дугог историјата, модерна кремација била је много више него алтернативни начин поступања са покојницима; она је била плодно тло деловања различитих идеологија, културних и економских стратегија и религијских убеђења и политика. Текст доноси сажету историју модерне кремације, показујући два паралелна процеса: са једне стране развијање презира према мртвом телу и настојање да се оно, као и сама чињеница смрти потисну на границе друштвености, а са друге, рађање трендова фаворизовања младог, лепог и негованог тела. У закључку текста, критички се разматрају антрополошке и философске импликације ових процеса, као и њихова веза са културом сећања.

Кључне речи: модерна кремација, тело, култура сећања, смрт.

У неким модалитетима психотерапије важи правило, или прецизније, постоји врста сазнања да тело памти. Будући да је психотерапија усмерена ка испитивању и расветљавању несвесних, често дубоко потиснутих садржаја, памћење тела, као део емотивног памћења може бити од велике помоћи при њиховом евоцирању. Слично овоме, могло би се рећи да културна антропологија *зна* да је тело заправо сећање. Ово се односи на тело уопште, на његове биолошке карактеристике,

¹ Текст је резултат рада у Етнографском институту САНУ који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години број: 451-03-47/2023-01/200173, од 3. 2. 2023.

али и на статус и употребу у одређеном културном и историјском контексту. Међутим, ово се посебно односи на мртво тело око којег се сећање/памћење ствара и око којег настаје читава људска култура. У њеној основи, као и у основи саме речи, налази се култ – скуп веровања и понашања оваплоћених у ритуалу над гробом који у себи чува тајну живота и тајну смрти. Тело као место сећања уграђено је, тако и у колективне и у индивидуалне идентитете, одвајкада саздане подједнако и од материје и од духа, и од историје и од вечности. Колико на однос према (мртвом) телу утичу историјске и економске околности, толико то чине и религијска уверења и уопште, различити видови трансцендирања реалности.

Позив да будем ученица Округлог стола: „Култура сећања – медицина, биоетика, нацизам и етика у библиотекарству“, односно у оном његовом делу који је посвећен питањима етичности употребе у савременим условима *Атласа топографске анатомије* Едуарда Пернкопфа, подстакао ме је да се осврнем на једну важну, али у академском мњењу донекле занемарену историјску тековину. Како се већ из наслова дâ наслутити, реч је о модерној кремацији, чији је развој, поред осталог, био снажан знак промене одношења према телу унутар хришћанске цивилизације. Како је овој теми посвећена читава књига (Павићевић, 2016), овде ћу се, и то више у форми есеја него научног рада, осврнути само на сегменте развоја модерног кремирања посмртних остатака, непосредно повезаних са питањем тела и телесности.²

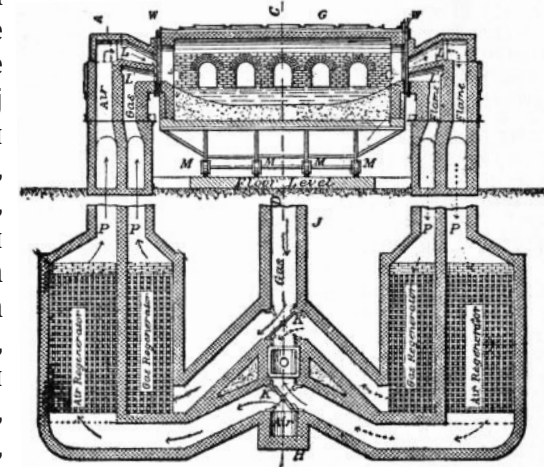
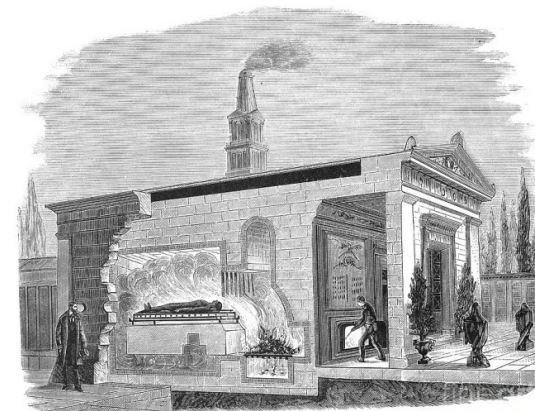

Појам

На самом почетку треба објаснити синтагму *модерна кремација*. Она се суштински разликује од спаљивања мртвих у претхришћанским и нехришћанским културама. Док у потоњима, спаљивање представља религијски чин у којем употреба ватре игра средишњу улогу, модерна

² У књизи *Пламена тела*, наведена је детаљна и богата библиографија која је коришћена приликом истраживања феномена модерне кремације.

кремација се појављује као (барем у намери) арелигијски, али често и антирелигијски акт, који је од самих почетака ишао у правцу индустријализације смрти и смањивања значаја мртвог тела у култури сећања. Овом дефиницијом се, међутим, појам и појава не исцрпљују. Модерна кремација је у тренутку појављивања идеје, и још дуго након установљења праксе, била много више од обичне алтернативе класичном укопу. У њен развој узидани су мултивалентни и деолошко-политички, философски, економски, еколошки, хигијенски и религијски назови. Она је била поље идеолошког деловања у сфери политике и културе, одраз рационалистичке и позитивистичке философије, последица развоја науке, медицине и технологије, индикатор секуларизације итд. Прокламоване идеје кремационистичког покрета – јер за промовисање такве једне идеје у цивилизацији умногоме окренутој ка гробу и посмртном ритуалу као месту сећања, био је неопходан покрет – биле су првенствено економске, еколошке и хигијенске природе. Кремација је требало да понуди јефтинији, чистији и практичнији начин одлагања посмртних остатака. Дотадашња пракса сахрањивања проглашена је нехигијенском, а гробља и мртво тело су посматрани као потенцијални извор заразе и загађења животне средине. Међутим, идеја спаљивања уместо сахрањивања мртвих била је и израз антиклерикалних ставова које је експлицитно изнедрила Француска буржоаска револуција, а који су током читавог 19. века подржавале

кремација се појављује као (барем у намери) арелигијски, али често и антирелигијски акт, који је од самих почетака ишао у правцу индустријализације смрти и смањивања значаја мртвог тела у култури сећања. Овом дефиницијом се, међутим, појам и појава не исцрпљују. Модерна кремација је у тренутку појављивања идеје, и још дуго након установљења праксе, била много више од обичне алтернативе класичном укопу. У њен развој узидани су мултивалентни и деолошко-политички, философски, економски, еколошки, хигијенски и религијски назови. Она је била поље идеолошког деловања у сфери политике и културе, одраз рационалистичке и позитивистичке философије, последица развоја науке, медицине и технологије, индикатор секуларизације итд. Прокламоване идеје кремационистичког покрета – јер за промовисање такве једне идеје у цивилизацији умногоме окренутој ка гробу и посмртном ритуалу као месту сећања, био је неопходан покрет – биле су првенствено економске, еколошке и хигијенске природе. Кремација је требало да понуди јефтинији, чистији и практичнији начин одлагања посмртних остатака. Дотадашња пракса сахрањивања проглашена је нехигијенском, а гробља и мртво тело су посматрани као потенцијални извор заразе и загађења животне средине. Међутим, идеја спаљивања уместо сахрањивања мртвих била је и израз антиклерикалних ставова које је експлицитно изнедрила Француска буржоаска револуција, а који су током читавог 19. века подржавале

и заступале различите европске елите. Оне су оспоравале вишевековни монопол који је Римокатоличка црква имала над посмртним ритуалом, сматрајући да је кремација та која ће омогућити лаицизацију сахране. Из овога је јасно произишло да је, у перспективи, спаљивање посмртних остатака требало да изнедри измењени посмртни обред, што се у једном тренутку и десило.

Кратак историјат

Од револуционарних догађања у Француској, крајем 18. века, па до изградње првих модерних крематоријума у Европи, прошао је готово читав век. Иако су тела погинуле деце-револуционара Жозефа Вијале (Joseph Agricol Viala) и Жозефа Баре (François Joseph Bara) спаљена, а урне са пепелом свечано положене у париски Пантеон, пракса кремације дуго није наилазила на одобравање код „обичних“ људи. Њу су промовисали либерални, лево оријентисани интелектуалци, мушкарци – лекари, научници, уметници, архитекте, али може се рећи да је и за њих, кремација била више социјални амблем и знак идеолошког, антиклерикалног опредељења, него што је говорила о спремности да своје тело заиста завештају огњу. Током друге половине 19. века у многим европским земљама оснивају се удружења кремациониста ради промовисања новог начина поступања са посмртним остацима. Оно се вршило путем часописа и новина које су публиковала готово сва удружења. Текстове су писали најактивнији чланови – лекари и песници. Док су први указивали на страхоте распадања мртвог тела у земљи, други су надахнутом поезијом величали ватру и њена чистилачка својства. На рушевинама хришћанске религије у којој је светост тела и есхатолошка димензија телесног интегритета имала више него значајно место, настајала је једна нова религија, заснована на неопаганском величању ватре и езотеричним својствима људске душе. Но, томе ћемо се вратити мало касније.

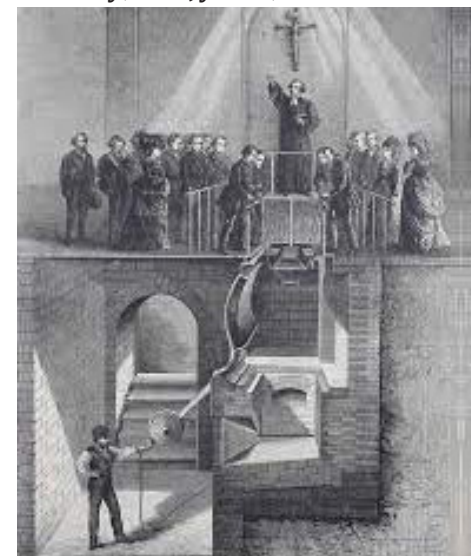
Први модерни европски крематоријум отворен је у Милану 1876. године, а након њега уследили су крематоријуми у Енглеској, Шкотској, Шведској, Норвешкој, Немачкој, Аустрији. Што се тиче земаља са доминантно православном традицијом,

у реализацији кремационистичке идеје предњачила је Русија где је први крематоријум саграђен 1927. године, а већ годину дана касније исто се десило и у Румунији. Упркос томе што је била веома „напредна“ у промовисању кремирања посмртних остатака, Србија (и Југославија) крематоријум је добила тек 1964. године.

Хришћанске цркве и кремација

Црква се најпре (овде мислимо на Римокатоличку цркву, помесне православне и протестантске цркве) супротстављала кремирању мртвих. Често се погрешно мисли да је ово противљење било у вези са централним хришћанским учењем о васкрсењу тела, односно са страхом да ће спаљивање тела онемогућити његов вечни живот. Разлози су, међутим, били сасвим друге природе.³ Сматрало се, наиме, да верници треба у свему да следе пример Исуса Христа који је био погребен. Друго, хришћанско учење је подразумевало светост целог човека – и његове душе и његовог тела,⁴ те је уништавање тела сматрано паганским и свакако нехришћанским обичајем и, у крајњем, изразом гордог настојања човека да управља стварима – чак и након смрти. Треће, спаљивањем су могле бити уништене мошти евентуалних светитеља.

Нови начин поступања са посмртним остацима прве су прихвати-

- 3 Уосталом, рана историја хришћанства обилује примерима мученика чија су тела била распарчавана, спаљивана, препуштена гладијаторској борби са дивљим животињама.
- 4 У прилог томе да хришћанство сматра да је тело свети сасуд свете људске душе говори и чињеница да је, пре усвајања Никејског Символа вере, на снази била верзија у којој се уместо данашњег верујем у васкрсење мртвих, говорило верујем у васкрсење тела. Дотадашње религије махом су, у овом или оном облику, почивале на вери у бесмртност људске душе, те је хришћанство на својим почецима желело да нагласи управо ту значајну разлику у односу на претходна веровања.

ле протестантске цркве. Римокатоличка црква је допустила спаљивање, али само као „нужно зло“ 1963. године, док се правослађе и данас, макар када је у питању званични став, противи овој пракси.

Но, без обзира на (не)помирљивост црква у односу на кремацију, она се у почетку веома споро ширила. Процент кремираних у односу на укупан број мртвих били су веома ниски у читавој Европи, што се може објаснити укорењеношћу верских и народних традиција и обичаја, као и увреженим схватањем да је свака интервенција на мртвом телу светогрђе. Упокојење, а затим и читав процес припреме тела за сахрану и сама сахрана сматрани су светим временом заједнице током којег се она опраштала од свог члана. Да би тај опроштај био потпун, било је неопходно присуство мртвог тела. Њему су, још дуго након сахране, приписивана посебна својства и *натприродне* моћи.

Ипак, са почетком модерне отпочело је и интензивирање процеса секуларизације. Недостатак теолошке писмености код већег дела тадашње, већински руралне европске популације, фолклоризација црква која је уследила са стварањем модерних, националних држава, а понајвише убрзани развој научних знања из области медицине, хемије, биологије, те технолошки прогрес, допринели су слабљењу вере у основне хришћанске догме, међу којима је најзначајнија она о васкрсењу. Међутим, упоредо са овим процесом дешавао се један други, наизглед супротан, али заправо њиме подстакнут. Наиме, крај 19. и прве деценије 20. века карактерисао је пораст интересовања за различите спиритистичке, езотеријске, мистичне, теозофске и сличне идеје и концепте. У њиховој суштини било је управо уверење о постојању бесмртне, езотеричне душе која постоји и појављује се у различитим облицима. Тело је у овим схватањима било ефемерно, те стога и не чуди што су присталице кремације и они који су је промовисали често припадали спиритистичким кружоцима.

У здравом телу здрав дух

Преображај духовних упоришта хришћанске цивилизације ишао је руку под руку са развојем медицине и анатомије. Тело полако престаје да буде предмет интересовања религије,

а доспева у фокус медицине. Бригу о телесном здрављу становништва преузима држава, успостављајући систем здравствених установа. Ово је било подстакнуто потребом да се унапреде услови живота и спречи појављивање и ширење епидемија смртоносних болести. У том циљу, на удару трансформације нашли су се традиционални ритуали и хигијенски назови и навике, који су умногоме подразумевали мистично схватање болести. Осим тога, посебан извор опасности од заразе представљао је традиционални посмртни ритуал који је укључивао директан додир са мртвим телом око којег се бдило и које се, пре сахране целовало. Са друге стране, имајући у виду позитивитичко-рационалистичку идеолошку климу, као и природу модерне медицинске науке, њен развој водио је ка *распарчавању човека*. Оно се манифестовало и на симболичком и на материјалном плану. Развој различитих грана медицине заснован је на парцијализацији посматрања физиолошких процеса, док је доминација дуалистичких принципа односа душе и тела посредно мењала однос према смрти. У новом културном контексту, смрт се све мање посматра као прелазак у вечни живот, а све више као природни феномен објашњив помоћу познавања природних наука. Смрт постаје смрт тела, док душа (за оне који још верују у њу), након телесне кончине наставља своју беспочетну и бесконачну егзистенцију. Оваква схватања погодовала су ширењу идеје кремације чији је један од основних аргумената почивао на излишности *сахрањивања* (чувања) тела. Оно је у текстовима првих кремациониста представљано као трулежни и пропадљиви оклоп у којем је заробљена суштина човека, тј. његова душа.

Ово је било и време проширивања знања из анатомије људског тела. Занимљиво је споменути да су први анатоми са тешком муком долазили до *материјала* за вежбу јер је, као што је већ напоменуто, било каква интервенција на мртвом телу у то време сматрана скрнављењем.

Читава ова епоха представљала је заправо увод у процес потискивања смрти и мртвог тела ка границама друштвености, процес који ће свој епилог (мада не и завршетак) доживети много касније. Упоредо са овим, дешавао се и један други процес који се односио на живо тело, односно на потребу да се оно више и другачије негује и лечи него раније и да му се, што медицинским

средствима, што здравим начином живота, продужи век. Тако на пример у Србији Васа Пелагић, иначе беспштедни критичар цркве, вере и религије, посебну пажњу у свом наставничком раду посвећује спорту и гимнастици. Пелагић је сматрао да на тај начин утиче на формирање младих људи који ће бити способни да се залажу и боре за патриотске циљеве. Ово је било у складу са трендовима у развијеним европским земљама, у којима су људи, додуше ради уживања, почели да се на посебан начин посвећују развоју атлетских навика и нези тела. Идеја побољшања тела најпре је захватила елитне слојеве друштва, али се лагано ширила и на друге групе људи.

Промена статуса и схватања тела у доба романтизма одражава се и у сликарству и књижевности, посебно у поезији. Уместо мушког, херојског, атлетског и надасве јавног тела, сликарска фасцинација окреће се приказивању женског тела, које се, по правилу, налази у некој интимној ситуацији. Поезија, са друге стране, обилује путеношћу, телесном страшћу и нихилистичким односом према смрти и умирању.

Развој медицине и повећана брига о телу с временом су допринели продужењу трајања људског живота. Тако се у освит миленијума, у којем је дошло до потпуне друштвене маргинализације старих људи, као врста нове „болести“ јавља старост. Неки медицински часописи доносе написе у којима описују физиологију и спољне манифестације старења, а у Београду је 1881. године, залагањем доктора и писца Лазе К. Лазаревића отворено прво геријатријско одељење. Посебан куриозитет представља чињеница да се ово дешавало чак тридесетак година пре него што је И. Л. Нашер, признати пионер светске геријатрије, указао на потребу посебног медицинског третирања старих људи.

Развој ствари: озакоњење и ширење праксе спаљивања

Србија ни у чему није заостајала за развијеним и много богатијим земљама Западне Европе. Пионирске кораке у промовисању кремације учинио је лекар и песник Јован Јовановић Змај. Ипак, најзаслужнијим делатником на овом пољу сматра се доктор Војислав Кујунџић, који је читав свој радни век посветио борби за озакоњење спаљивања и изградњу

крематоријума. Године 1904. основао је Друштво за спаљивање мртваца „Огањ“, а 1934. покренуо је истоимене новине.

Међутим, понајвише због противљења Српске православне цркве кремација је у Србији легализована тек шездесетих година 20. века, а први крематоријум саграђен је у Београду 1964. године. Последњи велики борац за идеју и омасовљење праксе кремирања био је доктор Александар Костић, који се сматра и првим српским сексологом. У његовој личности и друштвеном ангажману некако спонтано су се ујединиле метафоре живота и смрти – ероса и танатоса.

Иако за кремацију у почетку није било много интересовања, проценти кремираних с временом су расли. Осим тога, идеолошких препрека више није било. Напротив, може се рећи да је југословенска комунистичка идеологија поговодила омасовљењу праксе.

Као што је већ напоменуто, спаљивање мртвих у почетку нигде у Европи није било прихваћено без задршке. Током прве половине 20. века проценти кремираних били су релативно ниски у свим земљама. Каснији трендови и развој варирали су од државе до државе, а зависили су од много фактора – понајвише од већинске религије и утицаја верских заједница, од степена индустријализације, секуларизације и улоге етничких традиција у колективним и индивидуалним идентитетима.

У новије време, кремација заиста постаје само алтернатива класичном укупу. Иако се за њу чешће опредељују агностици, атеисти и „традиционални“ (а не активни црквени) верници, овај чин више није тако бременим различитим идеолошким значењима као што је то био случај у ранијим епохама. Може се рећи да је последњи значајан идеолошки предзнак кремација имала у земљама европског комунизма у којима је промовисана или, насупрот томе, демотивисана зарад различитих политичких, националних и етничких циљева и идентитетских стратегија (Павићевић, 2021).

Кремација, посмртни ритуал и култура сећања

Да резимирамо. Појава и развој идеје и праксе модерне кремације јасни су знаци коренитог духовног преображаја хришћанске цивилизације. Промена односа према телу један је од сегмената тог процеса, који је непосредно утицао, и који и даље утиче, на културу сећања – и колективну и индивидуалну. Наиме, кремационисти су, као последњу инстанцу своје борбе, прижељкивали и предвиђали потпуни нестанак гробаља. Имплицитно, оно што је требало заборавити заправо је било мртво тело, односно смрт – тај срамни доказ људске ограничености и несавршенства.

Прихватање праксе спаљивања мртвих дуго времена није значајније утицало на промене унутар посмртног ритуала. Покојник је испраћан са подједнаким пијететом, породица је могла да захтева да се над њим одржи опело, а сећање се одиграло по традиционалном календару, на месту на којем

је положена урна уместо на класичном гробу. Чак је и православна црква прећутно дозволила свом свештенству да обавља богослужење над онима који ће бити кремирани. У Србији се данас ове две варијанте поступања са посмртним остацима не разликују суштински, осим што је приметна лагана редукција и индивидуализација обреда сахране, као и каснијих излазака на гробље. Ипак, етнографска испитивања показују да је упражњавање ритуала више ствар традиције и инерције него стварног поверења у његово метафизичко оправдање. Диљем Европе постоје различите праксе које најављују и радикалније промене. Расипање пепела на најразличитијим местима, сахране у природи без надгробног обележја, интернет меморијали, виртуелна бесмртност, трендови су који ипак сугеришу смањење значаја гроба какав познаје историја хришћанске цивилизације. У Чешкој, на пример, у којој се кремира преко 90% умрлих, постоји тренд готово потпуног изостајања било каквог посмртног ритуала.

Читав описани склоп чињеница требало би сагледати у светлу већ уочене тенденције модерног, а затим и постмодерног друштва, да истисне из своје свакодневице размишљање

о коначности људског живота. Хипертрофија овог процеса очигледна је у све агресивнијој инвазији популарне, потрошачке, масовне културе која и почива на заборава свега осталог осим ужитка и забаве. Потиснут у сферу прећутаног, лишен утехе коју пружа религијски ритуал, страх од смрти наставља свој живот у дубинама несвесног одакле посредно, и најчешће неконтролисано, утиче на психолошку равнотежу појединца, као и на систем вредности заједнице.

Велика већина религија почива на духовној вежби сећања на смрт, сматрајући је предусловом здравог и конструктивног односа према животу. Након Другог светског рата, у САД је чак основан Покрет за свест о смрти (Death Awareness Movement) са циљем да се кроз својеврсно „образовање за смрт“ спречи понављање катастрофалних догађаја какав је светски рат био.

О заборава смрти писали су током друге половине 20. века, па све до данас, многи философи, антрополози, социолози, психолози. Међутим, геополитички, а надасве, духовни токови цивилизације делују прилично неповратно. О томе сведочи непрестано одржавање бројних ратних жаришта, ескалација сваке врсте насиља, учесталост масовних убистава и масакара.

Општа информатичка ентропија и деградација хуманистичких знања и културних стратегија умногоме онемогућавају креирање и спровођење конструктивних друштвених и културних политика, па је, чини ми се, на крају сасвим логично питање будућности тог и таквог света. Да ли ће га на фабричка подешавања вратити некаква глобална трагедија (пандемија ковида донела је суморна предвиђања о могућем сценарију глобалне дистопије) и да ли ће његова будућност бити налик на *Врли нови свет* из романа Олдоса Хакслија?

Литература:

- Павићевић, А. (2016). *Пламена тела. Спаљивање мртвих у Србији, од паганског ритуала до модерне кремације*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Pavićević, A. (2021). A minute's silence: the development of modern cremation in the European communist countries. *Mortality*, 26 (2), 157–170.

Издавач
Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“

За издавача
Проф. др Александар Јерков

Уредник издања
Драгана Михаиловић

Зборник приредиле
Драгана Михаиловић
Гордана Лазаревић
Сунчица Глишић
Драгана Столић

Рецензија
Доц. др Ева Камерер

Лектура
Свјетлана Манигода
Драгана Михаиловић

Прелом и припрема за штампу
Матеа Милошевић

Штампа
Scripta Internacional

Тираж
50

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

001.891:17(082)
174:02(082)
608.1(082)

КУЛТУРА сећања : медицина, биоетика, нацизам, етика у библиотекарству : зборник радова са округлог стола / зборник приредиле Драгана Михаиловић ... [и др.]. - Београд : Универзитетска библиотека "Светозар Марковић", 2023 (Београд : Скрипта интернационал). - 159 стр. : илустр. ; ж24 см

Публикација садржи радове са истоименог округлог стола организованог 9. и 24. маја 2023. године. - Реч приређивача: стр. 5-7. - Напомене и библиографске референце уз текст.

ISBN 978-86-7301-199-8

1. Михаиловић, Драгана, 1969- [приређивач, сакупљач] [аутор додатног текста]

а) Научноистраживачки рад -- Етика -- Зборници б) Библиотекарство -- Етички аспект -- Зборници в) Биомедицинска етика -- Зборници

COBISS.SR-ID 133369097